

गोतमो राहूगणः। मरुतः। जगती, ५, १२ त्रिष्टुप्

प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदन्ति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १.०८५.०१

यामन्- मार्गे। जनयः- पतिव्रताः पत्न्यः। न- इव। शुम्भन्ते- शोभन्ते। शुम्भ दीप्तौ। सप्तयः-
अश्वोपलक्षितप्राणाः। रुद्रस्य- वेगदेवतायाः। सूनवः- पुत्राः। सुदंससः- शोभनकर्माणः। मरुतः-
प्राणविशेषाः। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। वृधे- वर्धनाय। चक्रिरे- चक्रुः। विदथेषु- यज्ञेषु। वीराः।
घृष्वयः- शत्रुघर्षकाः। मदन्ति- तुष्यन्ति ॥१॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः।

अर्चन्तो अर्कं जनयन्त इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ १.०८५.०२

ते- मरुतः। उक्षिताः- अभिषिक्ताः पूता इति भावः। महिमानम्- महत्त्वम्। आशत- आप्नुवन्।
रुद्रासः- वेगवन्तः। दिवि अधि- चित्ताकाशे। सदः- सदनम्। चक्रिरे- चक्रुः। अर्क-
पूज्यमिन्द्रम्। अर्चन्तः- पूजयन्तः। इन्द्रियम्- इन्द्रशक्तिम्। जनयन्तः- अजनयन्। पृश्निमातरः-
अखण्डप्रकृतिजाः। श्रियः- मङ्गलानि। अधि दधिरे- धृतवन्तः ॥२॥

गोमातरो यच्छुभयन्ते अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वत्मान्येषामनु रीयते घृतम् ॥ १.०८५.०३

गोमातरः- अखण्डप्रकृतिरदितिर्गौः। सैव माता एषाम्। अखण्डप्रकृतिजाः। अङ्गिभिः-
कान्तिभिः। शुभयन्ते- स्वानेव मण्डयन्ति। शुभ्राः- शुक्लाः। विरुक्मतः- विशेषेण
रोचमानानलङ्कारान्। तनूषु- स्वशरीरेषु। दधिरे- धृतवन्तः। विश्वम्- सर्वाम्। अभिमातिनम्-
अहङ्कारसंपन्नां चित्तवृत्तिम्। अप बाधन्ते। एषाम्- एतेषाम्। वर्तमानि- मार्गाननुसृत्य। घृतम्-
पूतनवनीतोपलक्षितपूतभावनम्। रीयते- स्रवति। री स्रवणे ॥३॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व वृषवातासः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ १.०८५.०४

सुमखासः- शोभनयज्ञाः। ऋष्टिभिः- आयुधैः। भ्राजन्ते- शोभन्ते। अच्युता-
अचलोपलक्षितजडशक्तीः। ओजसा- बलेन। प्रच्यावयन्तः- प्रकर्षेण च्यावयितारः। मनोजुवः-
मनोवेगाः। मरुतः- प्राणविशेषाः। वृषवातासः- वर्षकसङ्घाः। रथेषु-
लक्ष्यप्रापकगतिभूतस्ववाहनेषु। पृषतीः- मृगीः। मृगी जिज्ञासाप्रतीकभूता श्रुतौ। आ- समन्तात्।
शास्त्रमर्यादया वा। अयुग्ध्वम् ॥४॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः।

उतारुषस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्व्युन्दन्ति भूम ॥ १.०८५.०५

यत् - यदा। रथेषु- लक्ष्यप्रापकगतिभूतस्ववाहनेषु। पृषतीः- जिज्ञासाप्रतीकमृगीः। अयुग्ध्वम्-
प्रायोजयत। तदा। वाजे- अपामाधारशक्तिप्रवाहाणां वर्षणाय। अद्रिम्- मेघं जडप्रतीकम्। मरुतः-
प्राणाः। रंहयन्तः- प्रेरयन्तः। रहि गतौ। उत- अपि च। अरुषस्य- रोचमानस्येन्द्रस्य सकाशात्।
धाराः- आधारशक्तिधाराः। वि ष्यन्ति- विसृजन्ति। चर्मैव- जलकोशमिव। भूम- भूमिं

भूम्युपलक्षितशरीरं वा । उदभिः- जलैर्जलोपलक्षितचित्ताधारशक्तिप्रवाहैः । व्युन्दन्ति- क्लेदयन्ति ।
उन्दी क्लेदने ॥५॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हिरुरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ १.०८५.०६

सप्तयः- सर्पणशीला मृगाः जिज्ञासाप्रतीकाः । रघुष्यदः- लघुस्यन्दनशीलाः । रघुपत्वानः-
अनायासेन पतन्तः । वः- युष्मान् । आ वहन्तु- प्रापयन्तु । बाहुभिः- हस्तैः । प्र- प्रकर्षेण ।
जिगात- गच्छत । स्वबाहुभ्यामन्तरिक्षाख्यं समुद्रं प्राणमयकोशं वा तरतेति भावः । बर्हिः- अन्तरिक्षे
प्राणमयकोशे वा । बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पठितः । आ सीदत- उपविशत । वः- युष्माकम् ।
सदः- सदनम् । उरु कृतम्- विस्तृतम् । मरुतः- प्राणविशेषाः । मध्वः- मधुरम् । अन्धसः- सोमं
रसम् । मादयध्वम्- आनन्देनानुभवत ॥६॥

तेऽवर्धन्त स्वतवसो महित्वना नाकं तस्थुरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वावदृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ १.०८५.०७

महित्वना- महत्वेन । स्वतवसः- आत्मबलवन्तः । ते । अवर्धन्त- ववृधिरेः । नाकम्- आनन्दमयं
कोशम् । तस्थुः । सदः- सदनम् । उरु चक्रिरे- विस्तृतवन्तः । विष्णुः- व्यापकोऽन्तर्यामी । यत् ।
वृषणम्- वर्षकम् । मदच्युतम्- हर्षस्य आसेत्कारं यज्ञम् । आवत्- ररक्ष । तत्कर्म प्रति । वयो न-
पक्षीव पतन्त आगच्छन्तु । प्रिये । बर्हिषि- आसने अन्तरिक्षे प्राणमयकोशे । सीदन्-
उपविशन्तु ॥७॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसदृशो नरः ॥ १.०८५.०८

शूराः- शौर्योपिताः । इव । युयुधयः- युयुत्सवः । न- इव । जग्मयः- गच्छन्तः । श्रवस्यवः-
चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणमिच्छन्त उपासकाः । न- इव । पृतनासु- आधारशक्तिप्रवाहावरणैः सह
संप्रवृत्तयुद्धेषु । येतिरे- यतन्ते । मरुद्भ्यः- युद्धार्थं गच्छद्भ्यो मरुद्भ्यः । विश्वा भुवना- सर्वं जगत् ।
भयन्ते- बिभ्यति । शत्रुविषयः कोपो मित्राणामपि भयमावहतीति न्यायेन वृत्रजनितमरुत्कोपेन सर्वं
जगद्विभ्यतीति भावो यथा हिरण्यविषयो नरसिंहक्रोधो देवानामपि भयमावहत् । राजान इव- नृपा
इव । त्वेषसदृशः- दीप्तसन्दर्शनाः । नरः- नेतारो भवन्ति ॥८॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृत्रं निरपामौजदर्णवम् ॥ १.०८५.०९

स्वपाः- शोभनकर्मकृत् । त्वष्टा- शिल्पाधिदेवता । यत्- यदा । हिरण्ययम्- दीप्तम् । सहस्रभृष्टिम्-
सहस्रधारासंयुतम् । वज्रम्- इन्द्रायुधम् । अवर्तयत्- प्रत्यगमयत् प्रददाविति भावः । तदा । इन्द्रः-
परमेश्वरः । नरि- निर्वाहकर्मणि । अपांसि- वीर्याणि । कर्तवे- कर्तुम् । धत्त- वज्रं दधार । वृत्रम्-
आवरणशक्तिम् । अहन्- अहनत् । अपाम्- उदकानां चित्ताधारशक्तिप्रवाहाणां वा । अर्णवम्-
समूहम् । औजत्- सरणाय अधः पातयामास ॥९॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादृहाणं चिद्विभिदुर्वि पर्वतम् ।

धर्मन्तो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १.०८५.१०

ते- मरुतः । दादृहाणम्- वृद्धम् । दृहि वृद्धौ । पर्वतम्- जडप्रतीकं गिरिम् । वि- विशेषेण । विभिदुः ।

अवतम्- कूपस्थमुदकम् । अवतशब्दः कूपनामसु पठितः । अप्रज्ञा

स्थानेऽन्तर्हिताधारशक्तिप्रवाहमित्याध्यात्मिके । ओजसा- बलेन । ऊर्ध्वम् । नुनुद्रे- प्रेरितवन्तः ।
णुद प्रेरणे । सुदानवः- शोभनदातारः । मरुतः । वाणं धमन्तः- मधुरनादं कुर्वन्तः । वण शब्दार्थे ।
ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । वीणां वादयन्त इति वा । सोमस्य मदे- रसानन्दानुभवे । रण्यानि-
रमणीयलीलाः । चक्रिरे- अकुर्वन् ॥१०॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशासिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ १.०८५.११

तथा दिशा- यस्यां दिशि उपासकः स्थितः तथा दिशा । अवतम्- कूपस्थजलम् । अप्रज्ञा
स्थानेऽन्तर्हिताधारशक्तिप्रवाहम् । जिह्वम्- तिर्यञ्चं कुटिलं वा । ऐकाग्रयेणेति भावः । नुनुद्रे-
प्रेरितवन्तः । तृष्णजे- ज्ञानतृष्णासंपन्नाय । गोतमाय- अतिशयेन चिद्रश्म्युपासकाय । उत्सम्-
उदकं आधारशक्तिप्रवाहम् । असिञ्चन्- क्षरणमकुर्वन् । चित्रभानवः- असाधारणरश्मयः । अवसा-
रक्षाशक्त्या । आ गच्छन्तीः । धामभिः- स्वसदनैः । विप्रस्य- मेधाविनः । कामम् । तर्पयन्त-
अतर्पयन् ॥११॥

या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरम् ॥ १.०८५.१२

शशमानाय- मन्त्रस्तुतिकर्त्रे । या- यानि । शर्म- सुखानि । सन्ति- भवन्ति । दाशुषे- दात्रे ।
त्रिधातूनि- भूर्भुवःसुवःसंबन्धीनि । अधि यच्छत- अधिकं प्रयच्छथ । तानि । अस्मभ्यम्- नः ।
मरुतः । वि- विशेषेण । यन्त- प्रयच्छत । वृषणः- वर्षकाः । नः- अस्माकम् । सुवीरम्-
शोभनवीर्यम् । रयिम्- दानयोग्यान्नम् । धत्त- धारयत ॥१२॥

Dr. Rangaraj

WEBOLIM